

Kovács János Mátyás

A tékozló fiú sorsa

A kelet-európai közgazdasági gondolkodás (és története) hasznáról¹

„Egy embernek vala két fia. És monda az ifjabbik az ő atyjának: Atyám, add ki a vagyonból rám eső részt! És az megosztá köztök a vagyont. Nem sok nap múlva aztán a kisebbik fiú összeszedvén mindenét, messze vidékre költözék; és ott eltékozlá vagyonát, mivelhogy dobzódva élt. Minekutána pedig mindent elköltött, támada nagy éhség azon a vidéken, és ő kezdé szűkséget látni. Akkor elmenvén, hozzásegődék annak a vidéknek egyik polgárához; és az elküldé őt az ő mezeire disznókat legeltetni. És kívánja vala megtölteni az ő gyomrát azzal a moslékkal, a mit a disznók ettek; és senki sem ad vala néki. Mikor aztán magába szállt, monda: Az én atyámnak mily sok bérese bővölködik kenyérben, én pedig éhen halok meg! Fölkelvén elmegyek az én atyámhoz, és ezt mondom néki: Atyám, vétkeztem az ég ellen és te ellened. És nem vagyok immár méltó, hogy a te fiadnak hivattassam; tégy engem olyanná, mint a te béreseid közül egy! És felkelvén, elméne az ő atyjához. Mikor pedig még távol volt, meglátá őt az ő atyja, és megesek rajta a szíve, és oda futván, a nyakába esék, és megcsókolgatá őt. És monda néki a fia: Atyám, vétkeztem az ég ellen és te ellened; és nem vagyok immár méltó, hogy a te fiadnak hivattassam! Az atya pedig monda az ő szolgálóinak: Hozzátok ki a legszebb ruhát, és adjátok fel rá; és húzzatok gyűrűt a kezére, és sarut a lábaira! És előhozván a hízott tulkot, vágjátok le, és együnk és vigadjunk. Mert az én fiam meghalt, és feltámadott; elveszett, és megtaláltatott.”

(Lukács 15./11–24., Károli Gáspár fordítása)

Elherdálván a családi örökséget, a kelet-európai elméleti közgazdász megtér idősen is fiatalos atyjához, nevezzük őt „egyetemes közgazdaságtannak”, akit valamikor e század folyamán hűtlenül elhagyott, de aki mégis örül, hogy végre megbocsáthat bűnbánó fiának. Lapos analógia? Bizony, elég lapos. Bár... bár vagyunk néhányan e régióban, kiket időnként megkísért a gondolat, hogy valljunk saját eszmei hűtlenségünkéről, még inkább persze másokéről, majd feloldozást kérjünk nyugati kollégáinktól a tudomány ürügyén

¹ Amikor kelet-európai közgazdasági gondolkodásról beszélek, e szavakat jobb híján használom. Az amerikaiban elfogadott *communis economics* kifejezés mindkét tagja túl sokat mondana. Ha a „szocialista” jelzővel próbálkoznék, valójában *reálszocialistát* kellene írnom, hogy a Nyugat szocialista tanait kizárjam, ám a realisból időközben irreális lett. Talán a „szovjet típusú” lenne még mindig a legpontosabb terminus, az viszont a magyarban változatlanul nehézkes. *Economics* helyett *political economyt* illene használni, ez meg nyomban a polgárdi asszociációját hívná elő, kizárva a reform-közgazdaságtant. Maradok hát Kelet-Európánál, melynek képzeletbeli határai időnként Pekingig is elérnek, s a térség 1917 (Szovjetunió), illetve 1945 utáni és 1989 előtti korszakánál. Közgazdasági gondolkodást említek, nem tudományokat, hogy ne kelljen a címben megelőlegeznem, amit később részint kétségbe vonok. Gondolkodáson ehelyütt nem a „nép” közgazdasági mentalitását értem, hanem viszonylag magas – elméleti – kultúrát, még ha a kelet-európai gazdasági teoretikusok hagyományosan szerettek is közel tartózkodni a (gazdaság)politikához. Végül, midőn e gondolkodás hasznára kérdezek, nem forintban vagy emberéletben mérek, hanem – még kevésbé megfogható – intellektuális hozadéokban.

elkövetett vétségeinkért és műveletlenségünkért. A megbocsátás – reméljük ilyenkor – bebocsátással ér fel a „civilizált” közgazdasági gondolatok világába.

Akár a tékozló fiú, mi is „messze vidékre költöznék”, sokan kommunizmusnak hívták azt a tájat, szolgáltuk az ottani uraságot, aki – bár többnyire nem éheztetett – túlságosan azért nem tisztelt bennünket. Most, elkerülendő a teljes megsemmisülést, lehajtva fejünket, menedéket keresünk a szülői házban, akár szolgálként is – sokan gondolják rólunk, hogy csak azért, mert látjuk, atyánk „mily sok bérese bővölködik kenyérben”. Megtérésünk persze korántsem haszontalan vállalkozás, hisz – lám – gyűrű, saru és hízott tulok lesz első fizetségünk. Kimódolt haszonlesés? Természetes élni akarás? Szellemi útkeresés?

Kimondva-kimondatlanul, Kelet-Európát manapság percenként szembesítik a tékozló fiú történetével, pontosabban annak sajátos értelmezésével. A térség országai, mielőtt bebocsátást nyernének a szabad világba, különféle várótermekben rostokolnak, miközben valakik folyton vizsgáztatják, instruálják, jó és rossz tanulóokra osztják őket. Ahe-lyett, hogy siettetnék őket: jöjjenek a Nyugatot gazdagítani, azt üzenik nekik, hogy las-san érkezzenek, nehogy elszegényítsék az ottaniakat. Nincs nagylelkű atya, nincs ünnep, nincs feltétlen szeretet – még Németországban sem. A bibliai példázatnak csak az első felét szokás idézni. Azt, amelyik a fiú eltévelyedéséről és megpróbáltatásairól szól. A megbocsátást úgymond ki kell érdemelni.

A posztkommunista alaphelyzet ebben az értelemben is meglehetősen paternalisztikus, nem csoda hát, ha józan rezignáció helyett még a kelet-európai liberálisok egyike-másika is a Kelet-Németországból jól ismert *Ossi*-mentalitás rabjává vált az utóbbi években. Hamis kollektivistá nosztalgiáiról, helyenként agresszív Nyugat-ellenességéről és nemzeti paranoiájáról ismerszik meg ez a típus. Büszke az *ancien régime* bizonyos teljesítményeire. Eredetinek, szervesnek, endogénnek tekinti őket, egyszerűen vívmányoknak, melyek – nem tudni, milyen összehasonlítás szerint – vannak olyan „jók”, ha nem jobbak, mint a Nyugat eredményei.

Hát az ökonómiában?

Egy unalmas diszciplína

Furcsa mód a mi szakmánkban a szabad világba szóló belépőjegyeket nem Cambridgeben vagy Chicagóban ellenőrzik, hanem inkább Prágában, Varsóban és Budapesten. A nyugati elméleti közgazdászok túlnyomó többsége – mit tegyünk? – mindig is közömbös volt kelet-európai kartársaik kedvenc ötletei iránt. Némelyikük, nem is akárkik a tudományos világválogatott tartaléksapatában, ugyan a közelmúltban le-leereszkedett az átmenet közgazdaságtanáról folyó vitákhoz, de sietett is mindjárt vissza az *area study* kissé gyanús világából a magas tudományokba. Többnyire azzal a meggyőződéssel távoztak, hogy Kelet-Európa sínen van: közgazdasági gondolkodásának minősége előbb-utóbb elérheti a fejlett világ széleinek átlagos színvonalát. E tudósok a távolban nemigen foglalkoznak azzal, vajon tényleg „Nyugat-érett”-e már a keleti ökonómus. A jegyszédők köztünk élnek. A paternalizmust – sovány vigasz – nem apáink, hanem öcséink és húgaink, sőt gyermekeink gyakorolják.

Valóban, a kilencvenes években egy új, sebesen nyugatosodó közgazdász-nemzedék jelent meg térségünkben (Magyarországon, Lengyelországban és a volt Jugoszláviában legalább másfél generációt mondanék). Tiszta lappal, ígéretes kutatási programokkal érkeztek, s nemritkán egyenest a tudomány, az oktatás vagy a politika élbolyában kötöttek ki. Már pusztá létük is óriási nyomást gyakorol az idősebb „tékozlókra”, hogy bánják meg s ezzel részint töröljék múltjukat. E nyomás persze gúnyos megjegyzésekben, főlényes mosolyokban vagy teljes közönyben is testet ölt, sajnos jóval inkább ilyenekben,

mint a kelet-európai közgazdasági gondolkodás több mint fél évszázados történetének kritikai rekonstrukciójában. E fiatal szakemberek többségét abban a minutumban elnyomja az álom, hogy valaki a régiek közül arról kezd mesélni, mily heves viták gyűrűztek egykor akörül, érvényesül-e az értéktörvény a szocializmusban vagy arról, miért választották ügyes reformerek a „gazdasági mechanizmust” a piac fedőnévének. Unalmas frontharcostörténetek egy szűnni nem akaró operettháború idejéből – ásítanak, és levelezik a polcról a játékelméletről szóló legfrissebb amerikai könyvet, hogy egy kicsit felvidítsák magukat. Nincs igazuk?

Egyelőre ne firtassuk! Ha viszont így állnak a dolgok, akkor a „létezett szocialista” közgazdasági elméletek történetét semmi sem menti meg attól, hogy azon hölgyek és urak felségterülete maradjon, akik bajosan lehetnek elfogulatlan krónikások, hiszen nemcsak írták, de gyakorta alakították is e szeletét a történelemnek. Továbbél hát – ha továbbél egyáltalán – az önreflektív, memoárizú irodalom, melyet a reform-közgazdaságtan utolsó évtizedében volt alkalmunk megismerni. Meglehet, a nemzedéki viszály sem csitul majd. Az önéletrajzírók, felbőszülve az utókor hálátlanságán, saját sorstársaik nemcsak cselekedeteiről regélnek majd, s a jelent a múlt beteljesüléseként („mi már akkor tudtuk...”) vagy halovány visszfényeként („nekünk még jutott valami eredeti az eszünkbe...”) ábrázolják. Az egyik rosszabb lenne, mint a másik, abban azonban hasonlítaniának egymásra, hogy a mai és jövődő generációk nagyot legyintենek mindkettőre.

Paradox módon, manapság olyanok is képesek *Ossi*-pózba merevedni, akik nemrégiben még a reformerdoktrínák nyugatosítását sürgették, akik a szocialista reformok szimulált piacának politikai gazdaságtanát magántulajdonnal és parlamenti demokráciával szerették volna feldúsítani. Ettől annak idején nem pusztán azt várták/vártuk, hogy a reformprogram politikailag merészebb, hanem azt is, hogy tudományosan következetesebb lesz. Nemegyszer azok panaszkodnak ma szerte Kelet-Európában a nyugati fősodor szolgálai utánzásáról, primitív modellek sorozatgyártásáról és bornírt neoliberaisok szellemi diktatúrájáról, akik ha mástól nem, hajdani mérges ideológiai ellenfeleiktől jól tudták, hogy a kapitalizmus az első hamburgernél kezdődik, s ami minőségi színvonalát illeti, nemegyszer ott is végződik. Volt idő, amikor ez még nem zavarta őket. Sőt, sejtették, hogy 1. az amerikai hamburgert nem a Gundel kulináris költeményeivel illő összehasonlítani, hanem sokkal inkább a szocialista vállalatok ebédlőiben élénk lökött zsíros fasírtgombócokkal; 2. azért a szabad világban is van egy-két hely, ahol a Gundelhez mérhető színvonalon, sőt jóval afölött főznek; s ami a legfontosabb: 3. kérdéses, vajon akadtak-e, akadnak-e (még/már) a kelet-európai közgazdászok között gundelek.

Igenis, akadtak és akadnak – hangoznék az egyenes válasz. S itt egy fényes felsorolásnak kellene következnie nagy művekről, kiemelkedő alkotókról, elegáns tudományos ötletekről. Ehelyett az úgymond mindent elárasztó *mainstream* hangos bírálatának háttérben mindössze egy szerény feltevés búvik: nincs szégyellnivalónk. Ugyanez kicsit részletesebben: jóllehet Kelet-Európa elmúlt évtizedeit talán túlzás lenne a közgazdasági gondolkodás aranykorának hinnünk, eredetiség dolgában aligha van okunk a bűnbánatra; egyébként is a háborúban hallgatnak a múzsák; amikor békén hagytak, gondolkodtunk; ha lehetett, közre is adtuk, amit kigondoltunk.

Bűnbánatra szerintem sincs túl sok ok, önkritikus visszatekintésre azonban igen. Még hozzá lehetőleg nem egyszerűen a helyi közgazdasági kultúra kizárólagos – ezért provinciális – szempontjai szerint. Ha a „mindenséggel” mérjük magunkat, mikor hátrapillantunk, valószínűleg eltörpülnek majd korábban világraszólónak hitt diadalok (például a reformizmus felemás győzelme a sztálini politikai gazdaságtan fölött), míg jó néhány, annak idején aprónak tűnő részlet (egy matematikai sejtés, egy gazdaságpolitikai megoldás, egy mérési módszer) originalitásával tűntet.

Magyarán szólva: a „hol tartunk a művelt Nyugathoz képest” kérdését kellene újból

föltennünk, mely térségünkben legalább azóta aktuális, amióta azt az orosz *zapadnyikok* a múlt század derekán pedzegetni kezdték. Csak épp – elménket élesítendő – jó lenne egyszer megfordítani a kérdést, és nem azt tudakolni, mit kínált a Nyugat, hanem hogy mit ajánlottunk mi. Nem a jószerivel be sem hozott gondolatokat kellene ismét lajstromozni, hanem a Kelet-Európában született közgazdasági eszmék potenciális kivitelét megvizsgálni. Voltak-e kemény (konvertibilis) árucikkeink a tudományban és – Karinthyval szólván – ha igen, miért nem? Ha tényleg voltak, hol találtak piacra, s ha ez nem sikerült, mi gátolta az exportot?

Serdületlenül

Ha nem vezetelni, hanem elemezni akarunk, akkor mi szükség a bibliai példázatra? Elejthetjük, de aligha szabadulunk a kérdéstől: mi lapul a tékozló fiú tarisznájában? Vajon tényleg mindent elherdált-e az atyai örökségből, s ha igen, nem pótolta-e az út során az elpazarolt javakat legalább részben újakkal?

Tudom, a kelet-európai közgazdasági gondolkodás kacskaringósabb utat járt be a múlt rendszerben, mint a tékozló fiú: ez az út sokfelé ágazott, és nem volt körkörös. Több apa még több fiát kell a történésznek nyomon követnie, mely ifjak miután elhagyták a szülői házat, időnként vissza-visszafordultak, hogy aztán megint eltávolodjanak tőle. Ráadásul a hetvenesztendős távollét során az ősi otthont alaposan átrendezték, többször is, az apák részint eltávoztak az élők sorából, a fiúkat pedig felváltották az unokák. Hogy egy példát mondjak: Nyikolaj Buharin szenvedélyesen megtagadta Eugen Böhm-Bawerket és Friedrich von Wiesert, akiknél Bécsben tanult, hogy Marxot kövesse (uram bocsá', egy harmadik nyugati közgazdászt); a hadikommunizmus idején más (ismét csak nyugati) utópikus szerzőktől, illetve Otto Neurathtól is kölcsönzött gondolatokat; majd a húszas évek során megbarátkozott néhány kváziliberális és újnarodnyik nézettel (apropó, Alekszandr Csajanov és Nyikolaj Kondratyev vajon nem tartozik a „nyugati” atyák közé?). Ki tudja, ha Buharint nem végzik ki 1938-ban, vajon egy szovjet Ota Sik vált volna belőle a maga „Harmadik Út” programjával, egy Liska Tibor a maga vállalkozói szocializmusával vagy egy Branko Horvat a maga öngazgatási elméletével. Vagy felváltva mindhárom. Vagy egy Nagy Imre, egy Nyers Rezső, egy Teng-Hsziao-ping. Esetleg követi a bibliai körutat, és Friedrich-August von Hayek hódolójaként Bécs szelleméhez tér vissza.

Veszélyesen történelmietlen kérdéseket feszegetek. Mindazonáltal e kérdések rávilágítanak az eszmetörténet-írás számos nehézségére a „kezdet” és a „vég”, az események irányának és kölcsönhatásainak, valamint a folyamatok sebességének meghatározásakor. Gazdaságtan az, amit a közgazdászok művelnek – szeretjük jobb híján mondogatni. De kik ezek a közgazdászok a mi térségünkben? Akik Kelet-Európában születtek? Akik itt (is) alkottak? Akik rólunk írtak? Mit is? Tankönyvet, párttárgozatot, reformtervet, ökonometria modellt, vállalati esettanulmányt, analitikus alapművet, szamizdat brosrát? Valójában hány történet van? Van-e, volt-e „keleti” főáram? S az uralkodó iskolák? Vajon egymás mellett vagy egymás után uralkodtak? Vajon a tanszéki politikai gazdaságtan, az optimális tervezés ökonómiája és a reform-közgazdaságtan szentháromsága mindezt magában foglal? Ilyen egyszerű lenne? És azok az évtizedek a történet elején, amikor polgárd helyett gazdaságtechnikát vagy gazdaságpolitikát mondott a szovjet hivatalosság? És azok, már a történet vége felé, amikor a normatív reformgondolkodás közben fellendültek a leíró-elemző kutatások is?

Az eszmetörténet eseményeiről ráadásul – akár a régészetben – gyakran azt sem tudjuk, valóban megtörténtek-e, ha igen, mikor. Amíg például nem ismerjük, hogy mi állt Nyikolaj Voznyeszenszkij, a második világháborús szovjet hadigazdaság vezérének a

kommunizmus ökonómiájáról szóló könyvében, amelyet a negyvenes évek végén már kegyvesztve a börtönben írt (ha volt ilyen könyv egyáltalán), vagy amíg nem világos, miért választotta bűnbaknak „Jarosenko elvtársat” Sztálin (ha ő választotta egyáltalán) híres/hírhedt 1951–1952-es brosúrájában, hogy csak két sorsdöntő esetet idézzek a szocializmus politikai gazdaságtanának egy felettébb zavaros történeti szakaszából, nos addig az is kétséges, hogy rendelkezünk-e legalább közepesen megbízható kronológiával. Ne gondoljuk, hogy mindössze a szovjet-bizánci udvartartás titkai várnak megfejtésre. A saját házunk táján, Magyarországon, ahol Jugoszlávia és Lengyelország mellett a leginkább volt szabad a múltat bolygatni, még itt is jobbára csak fehér foltok díszelnek a közgazdasági gondolkodás történeti térképén. Nem írtunk monográfiákat a tanszéki politikai gazdaságtan fejlődéséről, az örökösen átszerkesztett tankönyvekről, a közgazdasági kutatóintézetek félszabad világáról, az egyes gazdasági diszciplínák sorsáról, a magyar reformgondolat külföldi forrásairól és hatásairól, hiányoznak a reformeréletrajzok, nem sorolom tovább. Ne vigasztaljon senkit, hogy a többi társadalomtudomány historiográfiája esetleg még silányabb!

Önkínzó pillanataimban azt kívánom, bárcsak már mesterségünk posztmodern szakaszában tartanánk. Akkor ugyanis rendelkeznének a szükséges adatokkal (dátumokkal, nevekkal, írásokkal) és az őket értelmező történeti magyarázatok egymással versenyző iskoláival. Lenne miben kételkedni, és megengedhetnének magunknak az uralkodó tudás relativizálásának luxusát. Ehelyett – elnézést a pátozért – a kelet-európai közgazdasági eszmék története lassan cseperedő gyermek, ki hirtelen halállal végezheti, mielőtt elérné a serdülőkort. Pedig fejlődési körülményei – ha eltekintünk az önéletrajzírói hagyományoktól és a növekvő érdektelenségtől – még sosem voltak ilyen kedvezőek. Ismerjük ugyanis a megírandó sztori végét: a szemünk előtt nőtt át a radikális reformizmus egyfajta szociális liberalizmusba, indult el a transzformáció kutatása, s váltották fel a szocpégé-tankönyveket a standard nyugati művek. Ugyancsak magunkon érezhettük a szakma szociológiai és politikai átrendeződésének összes áldásos és átkos következményét. Módkban áll ezért e viharos utolsó fejezet segítségével újraértelmezni az egész történetet, a retrospektív elemzést a genetikussal ütköztetve. És már az öncenzúra sem akadályoz a grandiózus terv végrehajtásában.

Ugyanakkor talán kezdünk már legalább annyira eltávolodni a történeti anyagtól, hogy hátrahagyjuk egynémely előítéletünket, ám nem vagyunk még olyan messze, hogy gondot okozna a történet rejtett üzeneteinek megfejtése. Élnek még számosan a korai reformerek közül, személyesen ismerjük őket, akárcsak egyetemi oktatóinkat, akik buzgón vagy némi cinizmussal verték a fejünkbe a „szocialista gazdaság alaptörvényeit”. Emlékszünk még a Központi Bizottságok főközgazdászaira, és tudjuk, mit értettek „jobboldali elhajlason” vagy a „vállalati önállóság erősítésén”. Az uralkodó diskurzusok ismeretében képzetten olvassuk a kordokumentumokat, mi több, sejtjük, hol kell azokat keresni. Felületes nekrológok fogalmazgatása helyett – hogy rendőrnnyelven szóljak – inkább a bűnjeleket kellene most biztonságban tudnunk.

A kanál és a villa

Hogy serdületlen diszciplínánk túléli-e az érdektelenséggel vegyes szabadságot, attól is függ, mit mondunk, mi rejtőzik a tékozló fiú tarisznyájában. Kár tagadni, az eszmetörténész (és tárgya, a kelet-európai közgazdász) eminens érdeke, hogy az eltékozolt tudás értékét alá-, míg a „messze vidéken” szerzettét túlbecsülje. Ha ugyanis a pazarlás nem volt számottevő, sőt a kommunista gazdaság kutatása fontos, a nem kommunista gazdaságokra is érvényes, eredeti tudományos felfedezésekre vezetett, akkor a kelet-európai

ökönómia egyenrangú része a világ közgazdaságtudományának, nem pusztán *area study*, hanem olyan funkcionális fejezete/korszaka az egyetemes elmélettörténetnek, mint mondjuk a merkantilizmus vagy a neok Keynesianizmus – tehát tanulmányozása is legitim tevékenység. Effajta *raison d'être* nélkül – vélik sokan – a krónikás lesüllyedne a falusi tűzoltóegylet hóstetteit megörökítő helytörténetész szintjére.

Összeesküvést keresek? Modelljeikbe belehabarodó festőket? Nem hinném. Már a legnaivabb reformizmussal rokonszenvező elemzők is hajlottak arra, hogy felértékeljék az irányzat újításait, igaz, inkább csak a hivatalos eszmekörön belül. Nemegyszer még ezeket a – „keleti” hagyományokon félig-meddig túllépő – újításokat is ajánlatos volt titkolni. A kelet-európai közgazdasági gondolkodás nyugatos jellegzetességeiről szóló tételek viszont végképp magánhasználatra készültek egészen a nyolcvanas évek végéig. Ezek a legváltozatosabb formákat öltötték, és eleinte szó sem esett bennük a Nyugatról. Kezdetben voltak a közgazdászok és krónikásaik között is, nem is kevesen, akik a marxista politökonómia meghosszabbíthatóságában hittek: azt egyrészt érvényesnek vagy továbbfejleszhetőnek tartották a modern kapitalizmus kutatásában; másrészt a munkaérték-elmélet bázisán vagy annak közelében modern matematikai eljárások segítségével alkottak új input-output modelleket és általában optimális tervezési rendszereket; harmadrészt pedig a munkás-önigazgatás találmányát (sőt, a vállalkozói szocializmus programját) vezették le belőle. E közgazdászok, amikor „alkotó marxizmussal” vagy annak közelében töltötték idejüket, meg voltak győződve róla, hogy nem pusztán egyetemes hagyományt követnek, de eközben legalább olyan invenciózusak, mint nyugati társaik. A konvergenciaelmülethez például ki szállította a tervezési ötleteket meg az önigazgatás eszméjét? És még tölünk kérdik, tudományt művelünk-e! – dohogtak gyakran. Leonyid Kantorovics, Michal Kalecki, Oskar Lange vagy a magyarok közül Bródy András, Erdős Péter, Kornai János – ök lennének a keleti barbárok? Akkor Vaszilij Leontyev miért nem az? A kutatási programok hasonlóak, a nyelv közös, mi értelme itt Nyugatról és Keletről beszélni? – mondhatnánk visszatekintve. Van lényeges különbség talán egy nyugati és egy keleti lineáris programozó, szabályozásimodell-építő vagy ökonóméter között?

Mások a reformközgazdászokkal példálóztak, abból az időből, amikor azok már nem nagyon marxizáltak, a szocialista rendszer optimalizálásában sem nagyon hittek, inkább intézményi átalakításokon törték a fejüket. Úgymond utópiamentesen. Ekkortájt mindössze a terv-és-piac modellt kellett a vegyes gazdaságok egyik aleseteként értelmezni, a szocialista piacgazdaság fogalmát pedig a szociális piacgazdaság társfogalmaként, s már is a világszínvonal környékén jártunk. E felfogás szerint a reformizmus egyfajta deregulációs elmületté szépl. A piaci szocializmust üdvözölve lehetett helyi, nem kommunista szaktekintélyekre is hivatkozni (oroszi szociáldemokratákra és újnarodnyikokra a húszas évekből, ha magyar referencia kellett, Varga Istvánra, Csikós-Nagy Bélára stb.), akik személyükben-eredetükben testesítettek meg valamit a meglehetősen tágan értelmezett nyugatosságból. Hasonlóképp, azokat a kelet-európai emigránsokat is könnyű volt föl-emlegetni (Włodzimierz Brustól és Ota Siktól kezdve egészen Káldor Miklósig és Balassa Béláig), akiket befogadott a Nyugat, s maguk is egykor reformközgazdászok voltak, vagy még régebbi távozókként rokonszenveztek az otthoni kísérletezőkkel. Igazából nem is kellett emigránsnak lenni ahhoz, hogy felszökjön a szimpátia: a keynesi korszakban, de még azt követően is, számos nyugati megfigyelőnek fel sem tűnt a reformerek többségének a nálukénál sokkal mélyebb, már-már zsigeri intervencionizmusa.

És végül mód nyílt arra is, hogy e két gondolatmenetet Kornai János személyében kapcsolják össze a krónikák, és úgy ábrázolják e korai reformert és optimális tervezőt, mint akiből az idők során *par excellence* univerzális közgazdász vált. Olyan tudós, aki a nyugati gazdaságtudomány nyelvét beszélve úgy képes Keleten feltalálni (meghozza gazdaságpolitikában éppúgy, mint absztrakt elmületheben), hogy eközben a Nyugat közgazda-

sági kultúráját is megtermékenyíti azáltal, hogy annak uralkodó doktrínáját, az általános egyensúlyelméletet bírálja. Kantorovics, Kalecki és Lange mellett kétségkívül – és dacára minden túlzásnak: joggal – ő a legnagyobb büszkesége ez idáig a „nyugatosító” igyekezetű eszmetörténet-íróknak Kelet-Európában.

Miért van az mégis, hogy a Nyugat mindmáig alig hajlandó elismerni e teljesítményeket? Kollégáink sirámaiból unalomig ismerjük a már-már megalázó tényeket Kantorovics egyetlen Nobel-díjától kezdve, a szomorú idézési indexeken és nem létező lexikonszócikkeken át egészen a mainstream tankönyvekben sokszor nem is szereplő (az összehasonlítható gazdasági rendszerekről szóló művekbe száműzött) szegényes tervgazdaság-fejezetekig. Legfeljebb antropológiai megfigyelés tárgyai vagyunk – bosszankodtak sokan: csak tessék, csak tessék, ilyen furán gazdálkodnak a bennszülöttek, ha túl sok a politika, és túl kevés a piac. Nesze nekünk, Polányi Károly! Az érdektelenség vélt okait is betéve tudjuk: nyelvi korlátok, elnyomás innen – lenézés onnan stb. S a kifakadások sem újak: dacosan – mondhat bárki bármit, vagyunk, olyan jók, mint a spanyolok vagy a dánok; epésen – miért, a nagy múltú német közgazdaságtudomány hol tart manapság; fáradtan – nem mi leszünk az elsők, akiknek újításaira csak évtizedek múltán figyel fel a nagyvilág; vagy ellenségesen – igazából a Nyugat a provinciális, midőn minket vádol azzal, hisz mi aránytalanul jobban ismerjük az ő szerzőiket, mint ők a mieinket.

Akármennyire is figyelek, az egykori vasfüggönyön innen még nem találkoztam az alábbi – szerényebb – érvelésmóddal. A Nyugat közömbösségét elsősorban az magyarázza, hogy Ludwig von Mises és Hayek óta a vezető nyugati közgazdászok többsége a szocialista gazdasági kalkuláció problémáját lényegében *ad acta tette*: bármit mondjon is Fred Taylor, Oskar Lange vagy Abba Lerner, a kommunista gazdaság nem lehetséges, *punctum*. Most ne vitassuk, jogos volt-e ez a sommás megállapítás vagy sem, azt se részletezzük, hányan lázadoztak ellene a hatvanas évek második feléig, amikor is az „optimális népgazdasági tervezés” egyszer s mindenkorra komputópiának bélyegződött, illetve a nyolcvanas évek elejéig, amikor a jugoszláv öngazgatási rendszer egyensúlyi modellezésébe vetett remények is elhalványultak. A reálszocialista gazdaságok stagnációja, majd hanyatlása nem javított a képen: nocsak, végérvényesen igazolódott a Mises–Hayek-hipotézis – dőltek hátra karosszékekben a közgazdaságtudomány nagyjai. Nem állítom, hogy megnyugodva, mivel nem remegtek az izgalomtól, oly régen leírták már magukban a kommunizmus kísérletét. És ami még fontosabb, annyira nem bíztak annak a tervgazdaságot szelídítő reformprogramnak a tudományos értékében (eredetiségében, konzisztenciájában), melyre Kelet-Európában kollégáik ezrei tették fel – időnként a szó szoros értelmében – az életüket.

Nem érdekelte őket, ha egyáltalán eljutott hozzájuk, a reformerek és krónikásaik ígérete: tanuljuk tudományos nyelveteket, közben kísérletezünk, gyűjtjük a helyi tapasztalatokat, és nemsokára – ha hagynak bennünket, és úgy tűnik, a reformhullámok ritmusában valóban nő a szabadságunk – két találmánnyal is kirukkolunk. Egyrészt autentikus leírását és elvont elemzését nyújtjuk mindenkori gazdasági rendszerünknek, másrészt pedig az elméletben és a gyakorlatban is bizonyítani fogjuk, hogy létezik működőképes vegyes modell a kapitalizmus és a kommunizmus között, mely a piacot nem a magántulajdonnal házasítja össze. Ne téveessen meg bennünket, hogy erre még a legelszántabb libertáriánus gondolkodók sem szisszentek fel a nyilvánosság előtt, hisz a politikailag rokonszenves félig-eszmetársakat nem lett volna különösebben ízléses kioktatni.

Magukban meg talán így morfondíroztak: hagyni kell őket, előbb-utóbb majd csak föltalálják a melegvizet. Valóban, ha valaki a józan ész meghezudtolva villával kezdi enni a levest, és amikor éhen marad, mégis a kanálra fanyalodik – minősíthetjük-e ezt eredeti felfedezésnek? Térségünkben meglepően sokan gondolták annak. Olyanok is, akik közben szerették mesélni a viccet a szocializmusról, mely ragyogó megoldásokat

talál ki azokra a problémákra, melyek nélküle sajna nem léteznének. Így a kanál csak nagy sokára váltotta fel a villát. A reformközgazdászok hol abban reménykedtek, hogy a leves majdcsak besűrűsödik, hol pedig azzal próbálkoztak, hogy a villa fogait mind vastagabbra faragják. Később a két evőeszközt még gondosan egymáshoz is csavarozták, csöppet csodálkoztak persze, hogy a villa még így is képes akadályozni a leves elfogyasztását... Nem folytatom. Hátha – reménykedtek a reformerek. Hátha működik. S panaszkodtak folyvást: gúzsba kötve kell táncolnunk. E „hátha” – azt hiszem – éppoly fontos hívószava volt a mind kiábrándultabb reformközgazdászoknak, mint Jánossy Ferenc „kvázija”.

A tékozló fiú bátyja

A „kanálpártiak” csak a történet legvégén erősödtek meg, lassan eltompult a „majd mi megmutatjuk” büszkesége is, már semmi kivagyiság, helyette a felzárkózási vágy, a szemérmes, majd nyílt utánzás lett az uralkodó attitűd a kelet-európai közgazdaságtudományban. Pedig valószínűleg ez volt az a pillanat, amelytől fogva tényleg lehetett volna mivel büszkélkedni, még ha kissé defetista lett volna is ez a büszkeség. Merthogy furcsamód kudarcunkkal kellene elégedettnek lenni (egy zsákutca apoteózisa?). Azzal, hogy sem a piacot, pénzt stb. tudatosan tagadó, sem pedig mindössze felemás módon elfogadó, szimuláló kísérletek nem sikerültek. A hatszázötödik után a hatszázhatodik sem. Vagy alig. Más szóval, az őket megalapozó elméleti programok egy óriás laboratóriumnyi ellenőrző terepen mondtak végső soron csődöt. Talán nem tűnik hivalkodásnak, ha azt mondjuk, hogy e csőd legkitűnőbb tudója az ezeket a programokat kiöltő és megvalósítani próbáló, esetleg csak őket szemlélő helyi elméleti közgazdász. Annak a tudásnak, azoknak a bizonyítékoknak a letéteményese, melyekkel a jövőben minden olyan, hasonló kísérletekbe torkolló teória bírálható, mely nem kis bátorsággal abból indul ki, hogy elvileg még egy ekkora cáfolat sem elegendő egy tétel teljes elvetéséhez. Ahhoz, hogy e tétel alapötletét gigantikus elméleti hibának tarthassuk. Akár az örökmozgó elvét a fizikában. Tudván persze, hogy nélküle a fizika története is szegényebb lenne.

A kelet-európai közgazdasági gondolkodók fejében a nyolcvanas évek végére mindenestre csaknem elkészült egy „soha többé” emlékmű, egyfajta *memento mori*, mely a jövőendő nemzedékeket (Nyugaton is) arra inti, jobb lesz kétszer is megfontolni, mielőtt a kanál helyett villával esünk neki a levesnek. Hogy ezt már Enrico Barone, Vilfredo Pareto, Mises és későbbi követők sejtették? Sőt a tethelyen, Pétervárott a polgárháború idején Borisz Bruckusz is? Hogy majdani kollégái többnyire mindössze – önkéntelen – nyersanyagszállítói voltak az általa elindított kritikának? Ami igaz, az igaz, egy utólagos átfogó elméleti-történeti összegzés arról, pontosan hogyan is igazolódtak ezek a sejtések, biztosan növelné az emlékmű hitelét, egyszerűs mind a szakma reputációját. Egyelőre azonban a nagy mű várát magára. Amit Kornai néhány esztendeje megkezdett a Szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan című könyvével, mely nem kifejezetten eszméletörténeti írás, folytatásra csábít.

Hisz ezen összegzéshez a nyolcvanas évek második felére már egészen jó minőségű empirikus anyag gyűlt össze, szaporodtak a saját szerkesztésű fogalmi sémák, és toborzódtak a „konvertibilis” tudású helyi teoretikusok is. Kelet-Európa számos országában már régóta nem a hivatalos politikai gazdaságtan tette fel a kérdéseket, elsorvadtak a hitviták, de csökkent a reformgondolkodás vonzereje is. Elapadtak a normatív vágyak. Leírni, elemezni, magyarázni, megérteni – lett mindinkább a tudományos credo. Formálódott egyfajta határeset-gazdaságtan, mely a kapitalista vegyes gazdaságokban gyakran mindössze *in vitro* tanulmányozható piachibákat *in vivo* vizsgálta. Ami odaát nemegyszer

alig több határesetnél (hiány, hadigazdaság, tervalku stb.), nálunk jó ideig tipikusnak számított. Ha a kommunizmus neadj'isten kicsit hosszabban agonizál, e határeset-gazdaságtan fogalmai bizton helyet kapnak a tulajdonjogokról, kormányzati hibákról stb. szóló nyugati érvelésben. Feltéve, ha a kelet-európai közgazdászok időközben szakítanak sajátos (én spekulatívnak mondanám) institucionalizmusukkal, mely egyszerre kevésbé empirikus és absztrakt-axiomatikus, mint nyugati társaiké. A szellemi találkozásból például csinos – és jó értelemben földhözragadt – megbízó-ügynök, monopólium- stb. modellek születhettek volna. Az „Elbánál” ott várakoztak már az Ordo-liberalizmus hívei vagy messzebből érkezve az evolúciós közgazdaságtan és általában az új intézményi iskolák képviselői. Talán még nincs minden elveszve. Sőt.

Persze kell egy kis kurázi (vagy méltóságteljes beletörődés) annak kimondásához, hogy ezek a fogalmak és elméletek nem biztos, hogy a nyugati közgazdasági gondolkodás kemény magvába épülnek majd bele. Nélkülözhetetlenek lesznek, de mindenekelőtt mint ellenpéldák lesznek azok, melyek megmutatják (*off the mainstream*), mi történik akkor, ha az uralkodó közgazdasági iskolák szokásos feltevéseinek java része nem teljesül. Ahhoz azonban, hogy valóban nélkülözhetetlenek legyenek, először érthetővé kell válniuk a „nagy fehér ember” számára. Kevesebb verbális, több formalizált elemzés, szigorúbb definíciók, pontosabb bizonyítási szabályok, a leíró-magyarázó és a normatív, a deduktív és az induktív, valamint az elvont-elméleti és az empirikus eljárások elválasztása, a premisszák nyílt kimondása, standard nyelvhasználat, illetve az attól való eltérés kimerítő indoklása stb. stb. – a kelet-európai tudósok által bevezetett legkitűnőbb fogalmaknak is venniük kell (kellett volna) ezeket a módszertani akadályokat, hogy lefordíthatóvá-fogyaszthatóvá váljanak a világ közgazdasági tudományossága számára.

Lehet persze lázadozni e bennünket, „bennszülötteket” sújtó megaláztatások ellen, lehet módszertani imperializmust emlegetni (a verbális-történeti elemzés talán smafu?!), és lehet félni a marginalizálódástól is. Ha nem ezt tesszük, véleményem szerint, még nem leszünk defetisták, inkább szerények, józanok, egyszóval realisták. Még így is megkérdezhetik tőlünk: mondják, mire olyan szerények önök.

Aki határesetet elemez, és érti a mesterségét, nem alávalóbb, semmivel sem műveletlenebb és kevésbé értelmes, sőt, valószínűleg bátrabb, mint nyugati tudós társa, aki – mondjuk így – normális gazdasági alaphelyzeteket vizsgál. Még az sem biztos, hogy teljesen más eszközöket használ majd, legfeljebb kutatási tárgya és az „őshonos” tudományos tradíciók rendezik át a műfaji-módszertani hangsúlyokat: inkább művel majd *political economyt*, mint *economicsot*, jobban érdeklik az intézményi-szociológiai, mi több, antropológiai szempontok, a történeti megközelítés, a nem matematikai modellalkotás stb.

És az eszmétörténész, aki e kelet-európai közgazdász munkásságát szemléli, ő mit kezdjen egy olyan diszciplínával, melynek képviselői leginkább azzal büszkélkedhetnek, hogy legjobb pillanataikban bizonyos határesetek tudományos vizsgálatában tűnnek ki, illetve rádöbbennek, mely világjobbító programokat nem szabad ezentúl javasolniuk? A *mi a teendőtől* indultak, de ma már azt is tudják, *mi nem a teendő*. Közben azért gyakran szellemi zsákutcákban kalandoznak, kényszer(es) megoldásokat csiszolgatnak (piac helyett gazdasági ösztönzőket fabrikálnak, árak híján természetben mérnek – egyszóval kényszerhelyettesítenek), újrafelfedeznek, utópiákat gyártanak, politikai alkukba bocsátkoznak, reformprogramokkal kereskednek, menekülnek, apátiába esnek, vagy hittel őrzik magukat a szebb jövő számára. Aki róluk elmélkedik, nem küzd a bőség zavarával. Nem lapozgat a tanszéki könyvtár puha fotelijébe süppedve pompás tudományos folyóiratokat, melyek szinte maguk írják saját történetüket, hanem – némi önsajnálattal mondom – kagylók tízezreit nyitogatja a mély vízben, míg talál egy közepes gyöngyszemet. Egyfolytában nyomoz. Pravda-vezércikkek százait olvassa át, pártkongresszusi határozato-

kat böngész, hogy rekonstruálja egy ötlet születését, mondjuk Preobrazsenszkijét az „eredeti szocialista felhalmozásról”, mely Viktor Novozsilov egykorú hiányfogalmával együtt több mint három évtized múltán elgondolkodtatta Wlodzimierz Brust, aki azután személyesen, illetve néhány magyar közgazdász közvetítésével hatott Kornai Jánosra, mikor ő a hetvenes években könyvet írt a hiány ökonómiájáról. Hogy e könyv fő tételei végül miként tagozódnak be Nyugaton (ha betagozódnak egyáltalán) a disequilibrium-elméletek sorába, már nem nyomozati kérdés, nem kell hozzá ismerni például az ötvenes évek végének lengyel gazdaság- és politikatörténetét, hanem rendszerint szintiszta tudományos komparatisztika.

Egy szó mint száz, a kelet-európai közgazdasági gondolkodás krónikája a Nyugaton szokásosnál többször említi a nagy teljesítmények ígéretét, mint magukat e teljesítményeket, a bevezetést, mint a befejezést. Jóval gyakrabban beszél az alkotás körülményeiről, mint annak gyümölcseről, többet foglalkozik szociológiájával, mint módszertanával, sűrűbben szól történetéről, mint logikájáról, s behatóbban tárgyalja politikai, mint tudományos iskoláit. Közgazdaságtudományi műveltség biztosan kevesebb kell hozzá, történeti erudíció talán több. Más világ. Másvilág?

Ez részben a Nyugattól is függ, mert a Kelet a posztkommunista átmenet forgatagában érthetően hajlamos a múltat temetni vagy szépíteni, a „rossz” gondolati folyamatosságot bagatellizálni, a „jókat” meg fölnagyítani. Erős a késztetés, hogy némi túlzással a Varsói Tervezési Főiskola minden tanárában felfedezzük a későbbi Leszek Balcerowiczot, a Kommunyszt összes rovatvezetőjében a majdani Jegor Gajdart és a Szabad Nép minden egyes újságírójában a leendő Kornai Jánost, hogy felcsigázzuk az új helyi tudósnevezékek érdeklődését, és igazoljuk saját szakmánk létjogát. A nyugati tudományos közösség várható viselkedését kémlelve, talán még szomorúbb kép bontakozik ki. Nekik még kevésbé esik nehezükre a létezett szocialista közgazdasági kultúra elföldelése. A Biblia sokat sejtetően tájékoztat a mai állapotokról, amikor a tékozló fiú bátyjának méltatlankodó szavait idézi. Ő így korholja apját:

Ímé ennyi esztendőtlől fogva szolgálók néked, és soha parancsolatodat át nem hágtam; és nékem soha nem adtál egy kecskefiat, hogy az én barátaimmal vígadjak. Mikor pedig ez a te fiad megjött, a ki paráznákkal emésztette föl a te vagytonodat, levágattad neki a hízott tulkot.

(Lukács 15./29–30.)

Az erkölcsös báty, ha el is tűri majd öccse jelenlétét, nem valószínű, hogy annak kicsapongásaiból óhajt majd tanulni. Kivált, hogy ujjongó atyja így csitítja:

Fiam, te mindenkor én velem vagy, és mindenem a tiéd! Vigadnod és örülnöd kellene hát, hogy ez a te testvéred meghalt, és feltámadott; és elveszett és megtaláltatott.

(Lukács 15./31–32.)

Féltékeny, mégis közönyös méricskélés vagy a tiszta lap ígérete – nem tudom, mi árt jobban a történetírásnak.

Vita közben

A fenti sorokkal eredetileg egy elmélettörténeti konferencia résztvevőit riogattam tavaly Németországban. Mondhatom, jelentős sikerrel. Az volt a tisztem, hogy úgymond esszéisztikus modorban (de húsz percnél ne beszélj többet!) nyilatkozzam meg közgazda-

sági gondolkodásunk hasznáról. Mindössze egész Kelet-Európáról kellett szólnom, és csupán az 1989-et megelőző négy uszkve nyolc évtized mérlegét megvonnom. Alighogy mondandóm végére értem, kitört a vihar. A hozzászólók egymás után kérték ki maguknak, hogy (kommunista) tékozló fiúknak nevezzék őket, és egy bizonyos, etalonnak tekintett „fehér-angolszász” közgazdasági kultúra nevében hasonlították eddigi teljesítményüket egy Nyugatnak nevezett valami érdemtelenül ünnepeelt tudományosságához. Az előbbi egész hitelesen hangzott egy szlovén ökonómetér szájából, az utóbbi kissé furcsán egynémely volt endékás polgárosodásból. A harmadik világot – büszkélkedett valaki – például jócskán megelőztük közgazdasági kultúra tekintetében, nekik mi tudnánk igazán okosakat mondani, nem a Nyugat. Egyébként is ki dönti el, mi éppen a tudományos világszínvonal? Ha mi tékozlók vagyunk, a japán közgazdászok is azok, ők is ragaszkodnak a maguk különútjaihoz. Mellesleg nem saját jószántunkból hagytuk el a szülői házat, a Nyugat engedett el (adott át) bennünket a Keletnek.

Magyar kollégáim is sürűn ráncolták homlokukat. Mi nem tékoztoltunk, hanem „öriztük a tüzet” és „elvittek a balhét” – mondták. Miért nem inkább a legkisebb fiú példáját idézed a meséből, aki az üveghegyen túlra indul szerencsét próbálni. Hát mi is ezt tettük, nem kis vakmerőséggel, és most azoknak engedjük, hogy megbocsássonak nekünk, akik helyett a bőrünket kockáztattuk?! Mi legalább megismertünk egy gazdaságot a maga eredeti valójában. Azért szégyenkezzünk mondjuk egy portugál közgazdász előtt, aki egész életében egy valószínűleg amerikai eredetű tankönyvi modellt csiszolgat, mert ő esetleg (de korántsem biztosan) jobban ért a függvényanalízishez? A *Journal of Economic Literature*-be mégsem őt, hanem Kornai Jánost hívják publikálni. Vagy volt talán világhírű közgazdászunk 1945 előtt? Most van. Akkor volt üres a kezünk, amikor elmentünk, nem amikor visszajöttünk. Elég már az állandó panaszkodásból, azzal – önbeteljesítő jóslatként – csak saját pozíciónkat rontjuk az eszmék világpiacán.

Már kezdtem megbánni, hogy – bár többször elmondtam: épp ellenkezője a célom – végül is ekkora morális terhet raktam kollégáim vállára a bibliai hasonlattal. A vihar elültével azonban a konferencia néhány nyugati, illetve fiatalabb kelet-európai résztvevője is megkeresett, hogy négyszemközt biztosítson mérsékelt rokonszenvről. Szerintük nem kellett volna mentegennem a kelet-európai közgazdasági tudományokat, hisz azok „nettó szakmai hasznukat” tekintve még egy húszperces expozét sem érdemelnének. Erényeik politikatörténeti, nem pedig közgazdaság-elméleti méltatásra szorulnak. Patt.

Sokáig töprengtem azon, van-e értelme a fenti esszé közreadnom? Végül úgy döntöttem, talán van, mivel az a tavaly tavasszal a Közgazdasági Szemlében megindult, a Kelet és Nyugat között címet viselő eszmecsere hangulatában fogant. Írásomat is a cikksorozatot megelőző konferencia hármas tagolása (örökség – utánzás – felfedezés) ihlette. Csaknem megdupláztam a húszperces szöveget, de – bármennyire is szerettem volna – nem fűztem minden mondatához három lábjegyzetet.² Ebben a pillanatban még nem annyira bizonyítani, mint kérdezni szeretnék. Feltevésekkel élni, melyek alkalmasint vitává tüzelik a fenti eszmecsérét. Nem lezárni, közbeszólni.

² A hivatkozások jó része szerencsére fellelhető az eddigi vitacikkekben a Közgazdasági Szemlében, illetve néhány korábbi írásomban. Lásd Kovács János Máttyás: *From Reformation to Transformation: Limits to Liberalism in Hungarian Economic Thought, Eastern European Politics and Societies*. Winter, 1991; Az Átmenet mérnökei. Intervencionista kísértés a kelet-európai közgazdasági gondolkodásban. 2000, 1992. 1. sz.; Compassionate Doubts about Reform Economics (Science, Ideology, Politics). Megjelent: Kovács János Máttyás–Tardos Márton (szerk): *Reform and Transformation. Eastern European Economics on the Threshold of Change*. London, Routledge, 1992; Az institucionalizmus népszerűségéről. Amikor kelet-európai közgazdászok liberális paradigmát keresnek, *Világosság*, 1994. 5–6. sz.; Liska-torzó. 2000, 1996. 1. sz.; Örökség–utánzás–felfedezés. Közgazdasági gondolkodás Magyarországon 1989 után. *Közgazdasági Szemle*, 1996. 4. sz.